

ÚJLAKI-NAGY RÉKA

Szombatos kéziratok vitája Christian Franckennel*

A tizenhatodik század végének egyik leghírhedtebb aposztatája, a német szabadgondolkodó Christian Francken két ízben, az 1580-as évek közepén és végén is megfordult Erdélyben, ahol jelenlétével és működésével sokakban ellenszenvet váltott ki.¹ Az öt elutasítók között egyedül a szombatosok voltak azok, akiknél ez terjedelmes írott szövegekben is formát öltött.² Ennek társadalmi okát Pirnát Antal abban látta, hogy Francken eszméire egy olyan közeg volt leginkább nyitott, amely a szombatosok tanainak célközönsége és támogatója is volt egyben, tehát a potenciális érdeklődők köre átfedte egymást a szombatosokéval.³ A német filo-

* A tanulmány az NKFI K 129236 sz. projekt támogatásával készült. Köszönet az inspiráló tanácsokért, kritikáért Balázs Mihálynak.

¹ Legfontosabb bibliográfia Franckenről, a teljesség igénye nélkül: PIETRZYK, Zdzisław, MATUSZEWSKI, Adam, WIJACZKA, Jacek, *Antitrinitaires polonais* II. Szymon Budny, Piotr Sartorius, Christian Francken = *Bibliotheca Dissidentium* XIII, ed. by André Séguenny, Baden-Baden, Valentin Koerner, 1991, 95–135; PIRNÁT Antal, *Christian Francken egy ismeretlen munkája = Irodalomtörténeti Közlemények*, 87(1983), 1–3, 107–119; KESERŰ Bálint, *Christian Franckens Tätigkeit im ungarischen Sprachgebiet und sein unbekanntes Werk „Disputatio de incertitudine religionis Christianae” = Antitrinitarianism in the Second Half of the 16th Century*, ed. by Róbert Dán, Antal Pirnát, Leiden–Bp., Brill–Akadémiai, 1982, 73–84; SZCZUCKI, Lech, *Filozófia és tekintély (Christian Francken esete) = Uő, Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken)*, ford. Varsányi István és Schulek Tibor, Bp., Akadémiai, 1980; SIMON József, *Die Religionsphilosophie Christian Franckens (1552–1610?)*. Atheismus und radikale Reformation im Frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa, Wiesbaden, Harrassowitz, 2008; Uő, *Filozófiai ateizmus és vallási tolerancia Christian Francken Erdélyben írt műveiben = Régiók, határok, identitások: Kelt-Közép-Európa a (magyar) filozófiatörténetben*, szerk. Mester Béla, Bp., Gondolat, 2016, 103–115; Uő, *A kleitomakhoszi ateista-katalógus recepciója a kora újkori Erdélyben = Világosság*, 47(2006), 11–12, 81–90; BIAGIONI, Mario, *The Radical Reformation and the Making of Modern Europe. A Lasting Heritage*, Leiden–Boston, Brill, 2017.

² Például Hunyadi Demeter püspök egy prédikációjában ironikusan hivatkozik Francken követőire mint „mély gondolkodásúak”-ra. Tévelygésük szerinte abban áll, hogy nem hisznek a bibliai csodákban, az ördögben, a vallásban magában, azt állítják, hogy a vallás a szegény nép megkötözésére van, a világ örökkévaló és nincs értelme a lélekben való hitnek sem. Hasonló vádak sorol fel ellenük, mint a szombatos iratok. POSSÁR Anna-Mária, *Újabb adatok Hunyadi Demeter élettörténetéhez = Keresztény Magvető*, 103(1997), 3–4, 178–195, itt: 187–188.

³ Ezzel kapcsolatban lásd: PIRNÁT Antal, *Arisztotelianusok és antitrinitáriusok. Gerendi János és a kolozsvári iskola = Helikon*, 17(1971), 3–4, 363–392. A szombatos szövegek utalásai a

zófus kritikáit – Pirnát feltételezése szerint – azért próbálta az arisztotelianizmus köntöse alá bújtatva eladni, mert az erdélyi szentháromságtagadó, leginkább Padovában iskolázott elit rétegnek ez a szellemiség már ismerős volt.⁴ Ezt a célcsoportot próbálják megszólítani és megnyerni a Francken ellen íródott szombatos szövegek is. Az egyik szöveg már címében jelzi az iromány megszületésének apropóját: némelyek „mostan” a „fő rendek” közül követni kezdtek valamiféle emberi, arisztotelészi okoskodást, amely megkérdőjelezi Mózes és más, régi korokban élt szent életű emberek tekintélyét. Ezen veszedelmes tévtanok fő terjesztője „igen nagy bátorságot ad sok fő embereknek és nemes rendeknek az veszedelemre.”⁵ A szombatos szövegek közvetlenül Franckennel vitáznak, nem pedig a főurakkal, akiket áttételesen próbálnak megszólítani, igyekezvén elkerülni, hogy ellenérzést váltsanak ki belőlük: „de kiválasztom az jámbor, istenfélő urakat és nemeseket, kik ez féle hazugságnak nem hisznek, sőt inkább igyekeznek” kegyesen élni.⁶

Feltételezhetjük, hogy Francken a vallásnak pontosan olyan területét támadta, amely a szombatos hit számára érzékeny volt. Erre utal az a heves indulat, ahogyan a szövegek szerzői megnyilatkoznak, illetve a téma súlyát mutatja a terjedelem is, amit ennek tárgyalására szentelnek. A tanulmány célja ennek a feltételezésnek a megerősítése, vagyis a szombatos szövegek és Francken szövegeinek vitába állításával annak feltárása, hogy a szombatosok hitüknek mely területén érzékelték a leginkább a franckeni támadásokat és hogyan védekeztek ellene. Bár Keserű Bálint, Pirnát Antal és Máté Györgyi lényegében kimutatták már, hogy a szombatos szövegek Francken mely írásaira születtek reakciók, a vitatott tételleket és azok eszmei hátterét mélyrehatóbban nem elemezték, valamint a szövegek közti kapcsolat is pontosításra szorul. A vitát a szombatos iratok felől közelítjük meg, ami azt jelenti, hogy a Francken és követői szájába adott vitaindító tételleket és a szombatos ellenérveket bontjuk ki.

Francken két legfontosabb szövege, amelyekre a szombatos iratok reagálnak, az *Argumenta XXII in Sacram Mosis Historiam* és a *Disputatio inter Theologum et Philosophum de incertitudine religionis Christianae*. Ezekon kívül még talál-

franckeni tanok főemberek közti terjedésére megegyeznek Franciscus Junius kálvinista teológus vádjaival, aki szerint Francken, mint a Sátán szolgája, a kolozsvári diákok körében terjesztgeti istentelen nézeteit, és mint a denevér „a sötétségben körülrepkedni a hatalmasok házáit”. PIRNÁT 1983, i. m. 109.

⁴ PIRNÁT 1983, i. m. 371–376.

⁵ *Régi Magyar Költők Tára. XVII. század. 5. Szombatos énekek*, kiad. Varjas Béla, Bp., Akadémiai, 1970 (a továbbiakban XVII/5), 513, 515.

⁶ *Uo.*, 515.

kozhatunk néhány gondolatmenettel, amelyek olyan műveiből ismertek, mint a *Praecipuarum enumeratio*⁷ és a *Spectrum diurnum Genii Christiani*⁸.

Az *Argumenta*⁹ tézisei Franciscus Junius francia heidelbergi professzor cáfoló iratával együtt maradtak fenn. Az eredeti irat Pirnát Antal bizonyítása szerint 1587 előtt született és erdélyi diákok vihették magukkal heidelbergi tanulmányútjukra.¹⁰ A Junius függelékében közölt 22 tétel ún. *Antinomi argumentumok*ba foglalva logikai és természetfilozófiai érvekkel támadja a teremtéstörténet hitelességét és Mózes tekintélyét, egyedüli ésszerű világmépként az arisztotelészi fizikát fogadva el. Az irat feltételezhetően pontosan azokra az ószövetségi, ún. judaizáló gyakorlatokra való válaszként íródhatott, amelyekkel Francken Gerendi János udvarában találkozott. Egy Gerendinek írott levelében Francken meg is ígérte, hogy részletesebben foglalkozik majd a Mózes írását érintő tanokkal.¹¹

A téma szempontjából fontos másik műve Franckennek a *Disputatio*, mely második kolozsvári tartózkodása alatt íródott, a feltételezések szerint 1590 táján.¹² A német filozófusnak talán ez az a munkája, amelyben a legtávolabb merészkedett a kereszténység és az istenhit alapjainak megkérdőjelezésében. Ő maga is később úgy nyilatkozott róla, mint ami veszélyes, ateista blaszfémia.¹³ Egy filozófus és egy teológus közti dialógus formájában íródott, amit találóan nevezett Lech Szczucki „süketnémák dialógusának”,¹⁴ mivel csak a filozófus az, aki reagál a teológus tételeire. Úgy tűnik, a teológus nem is érti ellenfele kifogását – aki nem fogadja el a Szentírást a vita kiinduló alapjaként –, és újra meg újra

⁷ *Praecipuarum enumeratio causarum, cur Christiani, cum in multis modis religionis doctrinis mobiles sint et varii, in Trinitatis tamen retinendo dogmate sint constantissimi*, Kraków, 1584. Modern szövegkiadás: SZCZUCKI, Lech, *W kręgu myślicielni heretyckich*. Wrocław–Warszawa–Gdańsk, Ossolineum, 1972, 256–267.

⁸ *Spectrum diurnum Genii Christiani Francken, apparens malo Simonis Simonii Genio*, Kolozsvár, ca. 1590, Székesfehérvár, Városi Levéltár, Vathay Ferenc letéte, fol. 17–49. Kiadva: SIMON 2008, i. m. 183–203.

⁹ A kéziratot sokáig eltűntnek tartották, míg Pirnát Antal meg nem találta Francken téziseit és azok cáfolatát Franciscus Junius teológiai traktátusainak gyűjteményében Debrecenben (*Confutatio argumentorum XXII, quae olim a Simplicio in Sacram Mosis historiam de creatione fuerunt proposita, et nostro saeculo ab hominibus prophanis atheisque recocta imperitis obtruduntur = Francisci Junii Biturigis Opera Theologica I*, Genevae, 1613, 99–120). A latin nyelvű tézisek és azok magyar nyelvű fordítása: PIRNÁT 1983, i. m. 107–119.

¹⁰ PIRNÁT 1983, i. m. 109.

¹¹ POKOLY József, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár VIII*, Bp., M. Prot. Ir. Társ. 1910, 158–160; PIRNÁT 1971, i. m. 369–370.

¹² A *Disputatio* végső formája feltételezhetően 1593-ban alakult ki. Lásd BIAGIONI 2017, i. m. 116–118. Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, Mss. Akc. 1955/220. Modern kiadása: SIMON 2008, i. m. 151–182. A művet Keserű Bálint találta meg 1972-ben Boroszlóban. Magyar fordítását Mayer Erika és Karácsonyi Béla készítette el, Pirnát Antal dolgozta át és Simon József jegyezte le. A fordítás kéziratban maradt, a hozzájutást köszönöm Balázs Mihálynak.

¹³ KESERŰ 1982, i. m. 79.

¹⁴ SZCZUCKI 1980, i. m. 114.

a vitapartnerre által el nem fogadott alapállásból – a Szentírás hitelére alapozva építi fel érveit. A filozófus ennek következtében válasza többségét azzal kezdi, hogy a teológus érvelését logikailag hibásnak nyilvánítja. A *Disputatio* filozófusának (aki feltételezhetően Francken saját hangja)¹⁵ válasza túlnyomó többségben a racionalitás mellőzését, a logika és érvelés szabályainak be nem tartását vetik vitapartnerre szemére. E szerint a teológusok nem az ismertből vezetnek le és bizonyítják a kevésbé ismertet, hanem ’petitio principii’-ként egy bizonytalan, elhitt premisszából következtetnek. Az isteni kijelentés csak a Szentírás szavaiból bizonyítható, éppen abból, ami a filozófus szerint szintén bizonyításra szorul. Az isteni kijelentésen alapuló érvelés tehát csak azoknak érv, akik azt el akarják hinni.¹⁶ Ez a sokszor ismételt vád annyira erős és ingerlő, hogy kiköveteli magának az olvasó figyelmét és erre való reflektálását. Ez történhetett a szombatosok esetében is.

Két polemikus szöveget is tartalmaznak a szombatos szöveggyűjtemények, amelyek Francken és követői ellen íródtak. Az egyik a *Mózes prófétának Istentől származó bölcsességéről és Arisztotelésznek ez világi bölcsességéről és az embereknek külemb-külemb okoskodásokról való írás melyet most ez világi fő rendek némelyek elővettek és igaz tudománnak mondanak Mózes próféta ellen és az régi sok szentek tudományok és értelmek ellen* kezdetű irat, amelynek feltételezhetően Eőssi András volt a szerzője, és két korai szombatos gyűjteményben is fennmaradt. Egyik gyűjtemény a *Kissolymosi Mátéfi kódex*, amely a Kalocsai Főszékes-egyházi Könyvtárban található (Ms 303 [21 509]), a másik pedig a kolozsvári Román Akadémia könyvtárában található *Árkosi kódex* (MsU. 1290). A két variáns között nincs lényegi eltérés. Betűhív szövegkiadását a Régi Magyar Költők Tára 17. századi sorozatának 5. kötetében találhatjuk, közvetlenül a szombatos énekek után.¹⁷ A szöveg első része főként Franckennek a bibliai teremtéstörténetet érintő kritikáira adott válasz, második fejezete pedig a tévelygők három másik fő „szektáját” – a pápázókat, Luther követőit és a „demetriadesek”-nek (Hunyadi Demeter unitárius püspök behódolóinak) nevezett adorantistákat (Jézus imádását elfogadó szentháromságtagadók) célozta meg. A szombatos iratot Pirnát 1592. május 31. és július 8. közé datálta és Francken *Argumenta* című művére adott válaszként kezelte.¹⁸ Két kritikát említ a szöveg expliciten, amelyekkel vitázik. Az első Mózes személyét és hitelességét támadta, aki „sokat szól, de keveset bizonyít”.¹⁹ Ez nem egy franckeni műből vett konkrét argumentum, de tekinthető az *Argumenta* témája összesítésének, hiszen ez az írás egészében Mózes és a Biblia első fejezetei hitelének megkérdőjelezése. Ugyanez szűrhető azonban le a *Dispu-*

¹⁵ BIAGIONI 2017, i. m. 118.

¹⁶ *Disputatio*, a filozófus első érve.

¹⁷ Kiadva: RMKT XVII/5, 513–518.

¹⁸ PIRNÁT 1983, i. m. 107.

¹⁹ RMKT XVII/5, 513.

tatióból, ahol többször is kijelenti Francken, hogy Mózes abszurd történeteiben csak az hisz, aki hinni akar.²⁰

Mózes személyének és az általa közvetített törvénynek kritikája a szombatosok legnagyobb tekintélyét támadta, amire érzékenyen reagáltak. A szombatos védekezés triviális, többségében a Biblia tekintélyén alapuló argumentáció: Mózeset a rá következő korok emberei, a próféták, szent emberek, apostolok és maga Krisztus is elismerte mint isteni küldöttet, legfőbb tekintélyként hivatkozott rá, és nem korrigálta írását. Mindez nem állítható Arisztotelészről, aki soha nem tudhatott magának ilyen elismerést és tekintélyt semmilyen szent ember részéről. Mózes Istentől való küldetését a csodák is bizonyították, amelyek a törvény kiadásakor történtek egy egész nép szeme láttára és füle hallatára, illetve a pusztai vándorlás alatt végig kísérték. Ezzel szemben Arisztotelészt nem bizonyította semmiféle isteni csoda vagy rendkívüli jelenség. A Mózes által megjövendöltek isteni eredetére szintén bizonyíték azok beteljesedése. Minden megtörtént, amit Mózes mondott, és ennek napjainkban is tanúi lehetünk.²¹

A második probléma, amelyet a szombatos szerző még részletesebben körüljár, az a kérdés, hogy kitől félt Káin, miután megölte Ábelt, hiszen a Biblia szerint ő volt az első emberpár egyetlen életben levő fia. A válasz a szerző szerint a bibliai genealógiai táblázatok jellemzőiben rejlik. A *Genézis* szerzője csupán az istenfélő, szent ág genealógiáját írta le, azokét, akiktől majd a Messiás származik, mivel tudta, hogy Isten nem leli kedvét a gyilkosokban, csupán a saját népében. Ez az írói gyakorlat érhető tetten abban az említésben is, hogy Káin megnősült, anélkül, hogy pontosítaná, ki volt a feleség. Ennek következtében sem az olyan lehetséges testvérekről vagy fiakról nincs tudomásunk, akik gonoszságban jártak, sem a nőkről. Ádám első istenfélő gyermeke a nemzetségi táblázatába bekerült Séth volt. Ez azt jelenti, hogy Ádámnak lányai is voltak fiai mellett, akik hozzájárultak Káin családjának fennmaradásához. Káinnak már unokái voltak a hatodik nemzetségig menően akkor, amikor Ádámnak, 130 évesen istenfélő fia született Séth személyében. Szintén válasz lehet a szerző szerint a lelkiállapot, amely Káin bűnét kísérte. Az Isten „rettegő szívet adott neki” tette miatt, és azóta, aki ártatlan vért ont, „még az fáknak csörgő levelektől is retteg”, ahogyan a Káinhoz hasonlóan gyilkosságba esett Lámek.²²

A szerző Arisztotelésznek címezi érvelését: „Nem azt teszi az, mintha más földön is lőtt volna ember ez világban.” „Azért nem volt más külömb teremtése Istennek ez Ádám kívül, az mint te mondd, Aristoteles.”²³ Ezek az idézetek egy olyan elméletre engednek következtetni, amely párhuzamos teremtéseket tételezett – különböző földrészekén különböző Ádámokkal. Az itt megfogalmazott „arisztotelészi” kritika ezért zavaros. A fennmaradt iratok alapján nem ismert

²⁰ PIRNÁT 1971, i. m. *Disputatio*, 1. érv.

²¹ RMKT XVII/5, 513.

²² RMKT XVII/5, 514–515.

²³ *Uo.*, 514.

Franckenek a Káin történetével kapcsolatos kritikája, de egy ilyen jellegű gondolat nyilvánvalóan nem állhatott messze tőle.

Feltűnően hasonlít viszont ez a szerző által támadott teremtésmélelet a chiosi születésű, jelentős szentháromságtagadó irodalmi munkásságát Erdélyben kifejtő Jacobus Palaeologus pre-adamita elképzelésére. A görög teológus az *An omnes ab uno Adamo descenderint* című értekezésében egy allegorikus értelmezésen alapuló teóriát dolgozott ki a bibliai teremtéstörténetről.²⁴ A görög teológus azonban nem ment olyan messzire a Szentírás szövegének értelmezésében, hogy megkérdőjelezze annak hitelességét, illetve késői műveiben már nem említette ezt a nézetét.²⁵

A szombatos szöveg nem fedi fel nyíltan, hogy kivel vitázik. Ellenfelét „Arisztotelész”-ként nevezi meg, amivel a szakirodalom szerint Franckenre utal.²⁶ Az is elképzelhető azonban, hogy a divatos tanoknak egy olyan egyvelegével áll szemben, amelyben nem csupán Francken hatása érzékelhető, hanem burkoltan akár a szombatos szövegekben másutt elismeréssel „mű doktorink” között emlegetett Palaeologusé is. Ha mégis Franckenhez kötődött ennek a teremtésméletnek a hirdetése, az legfeljebb a ’80-as években valószínűsíthető, mivel a később íródott *Disputatio*ban már egyértelműen tagadta az isteni teremtés szükségességét. A *Disputatio* filozófusa szerint ugyanis a világ keletkezése és működésének magyarázata lehetséges az azt működtető immanens okok alapján, az isten-fogalom és az ősök vagy ’creatio ex nihilo’ téziseinek elfogadása nélkül is.²⁷

A *Mózes prófétának...* első fejezetének vége felé azt is megtudhatjuk, hogy a tévtanok terjesztője tagadta az ördög létét, valamint a feltámadást.²⁸ Ez utóbbi vádat a következőkben tárgyalandó második szombatos szövegben is megtalálhatjuk, és nagy valószínűséggel Francken ellen irányult. Az említett franckeni szövegekben nincs tétélesen tárgyalva az ördög, a feltámadásra és túlvilágra vo-

²⁴ Thoroczka Máté-kódex, MsU 1669-XIXb, 720–721. Modern kiadása: SZCZUCKI 1972, i. m. 243–244. Magyar kiadása: BALÁZS Mihály, *Földi és égi hitviták*, Bp.–Kolozsvár, A Dunánál–Qui One Quint, 2003, 135–136.

²⁵ Vö. PIRNÁT 1971, i. m. 370; Uő, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren*, Bp., Akadémiai, 1961, 75–76. Szczucki figyelmeztetése alapján óvatosan kell bánni Palaeologusnak ebben a művében kifejtett pre-adamita elméletével, hiszen későbbi munkáiban sehol nem tesz erről említést. SZCZUCKI 1980, i. m. 60.

²⁶ Pirnát Antal szerint a szombatos szerző irodalmi képzettsége nem terjedt odáig, hogy felismerte volna, hogy nem Arisztotelésztől származnak ezek az érvek. Egy fiktív dialógust feltételez a szöveg háttérén, amelyet a szombatos szerző olvashatott. PIRNÁT 1971, i. m. 370; PIRNÁT 1983, i. m. 107.

²⁷ *Disputatio*, 27–35. érv. SZCZUCKI 1980, i. m. 114–115. Simone Simoni szerint Francken írt egy művet ilyen témában *Theses de materia prima* címmel. Simon SIMONIUS, *Appendix Scoparvm, quae Pavlo Ante in Nicolavm Bvccellam Italvm Chriurgum Antitrinitarium emissae sunt in ea...*, [h.n., é.n.] Olmütz, Milichtaler, 1590, utolsó oldal.

²⁸ „Hova lehet veszedelmesb tudomány, mint ki azt meri mondani, hogy sem Isten sem ördög nincsen, sem feltámadás, hanem az mint Aristoteles mondja, így volt s így leszen.” RMKT XVII/5, 515.

natkozó nézetét azonban részben kifejti a német gondolkodó egy Gerendinek írott rövid művében.²⁹ Ebben az írásában azt állítja, hogy az irodalmi halhatatlanság „az az örök élet, amelyet minden igaz barátunknak kívánnunk kell... Azt a másik örök életet [a túlvilágit] szeretjük ugyan mindannyian, de valamilyen titkos természeti ösztön folytán gyanítjuk, hogy bizonytalan, s nem is szívesen cserélnénk fel – ha ugyan ez lehetséges volna – egyiket a másikért.”³⁰

A szombatos álláspont ezzel kapcsolatban hagyományos keresztény érvelést követ, amely szerint az emberi természet (a lelkiismeret és a halálfélelem) éppen a túlvilág létezését sugallja, bizonyítja. Francken ezt a gondolatmenetet az ellenkezőjére fordítja, állítván, hogy az emberi természet a lélek halhatatlansága és a túlvilág ellen tanúskodik. A halhatatlanságra irányuló vágy csupán a természet tökéletlenségéből eredhet.³¹

Francken legprovokatívabb vádjára, amelyet ez a szöveg nem említ expliciten, de mégis védekezik ellene, a rációt érintette. A *Disputatio* filozófusa a ráció tényleges használatát vitatta el a teológusoktól. Ez a vád a szombatosokat is nyilvánvalóan zavarta, hiszen ők is a folytatói voltak annak az antitrinitárius hagyománynak, amelyben a ráció egyre hangsúlyosabb szerepet kapott, és egyre erőteljesebbé vált az igyekezet a követésére. A rációnak való megfelelés nézetükben feltétele volt az igaz hitnek.

A ráció mellőzésének vádjára a szombatos szöveg úgy válaszol, hogy már címében előre jelez egyfajta ellentételezést, differenciálást a ráció fogalmában. Ez az isteni és emberi ráció közti különbségtétel keresztülhúzódik az egész szövegen, és benne rejlik a szombatos megoldás, a lényegi válasz a racionalitás kérdésére. A Szentírás megértése azon múlik, hogy honnan származó, emberi vagy isteni bölcsességgel közelíték hozzá. Ez tulajdonképpen elutasítása a franckeni igénynek, amely csupán a filozófia felől közelítő racionalitást, a logikai és természetfilozófiai érveket hajlandó a vallásról, teológiáról szóló vita alapjául elfogadni. A szombatos szerző ezzel nem közvetlenül a Szentírást hívja meg abszolút tekintélyként ebbe a vitába, hanem azt állítja, hogy nem ugyanazt jelenti az értelem követése számára, mint ellenfele számára. A döntő tekintély számára az isteni bölcsesség, amely nyilvánvalóan magában foglalja az elme felfogó képességét, a logikát, de magában rejti az ezzel nem ellentétes írott és szóbeli kinyilatkoztatást is. Francken racionalításra törekvő módszerével ellentétben tehát a szombatos szerző az isteni bölcsesség ürügyén megengedheti magának az isteni bölcses-

²⁹ A mű címe *Oratiuncula*. Kiadva: JAKAB Elek, *Gerendi János és Franken Keresztély = Keresztény Magvető*, 28(1893), 1, 37.

³⁰ PIRNÁT 1971, i. m. 386–387. A következőben tárgyalandó szombatos szöveg elsőként újtestamentumi érveket hoz fel a pokol létezése mellett, utána pedig átvált racionális érvekészletre mondván, hogy ha megengedtetik, hogy az emberek állatokat tartsanak tömlőcökben, ketrecekben, sötétségben, amelyekkel a bűnözőket kínoztatják, akkor miért nem engedtetik meg a hasonló módszer Istennek. *SzIP* (lásd 32. j.), 204.

³¹ *Disputatio*, 15. érv.

ségbe beleférő más jellegű érvek (akár szentírási) használatát is, még akkor is, ha ennek az eredménye egymás mellett való elbeszélés lesz.

Ahogy a szombatos szövegben megjelenő válaszokból ez látható, a *Mózes prófétának...* nem tekinthető csupán az *Argumentára* adott válasznak. Ezt a megítélást nemcsak az indokolja, hogy olyan gondolatok is szerepelnek a szombatos iratban, amelyek nem találhatók meg Francken említett művében (pl. Káin félelme), hanem az is, hogy nincsen olyan tanítás benne, amely ne lenne jelen Francken más műveiben is (pl. a *Disputatióban*).

A második, nagy terjedelmű, anonim, datálatlan szombatos apológia *Az Szentírás panaszolkodása azok ellen, kik vakmerőségből vagy világ szereteti miatt, avagy az emberi gonoszának valami egyéb okai miatt ötöt megutálták* (a továbbiakban *SzIP*) címet viseli. Ez a szöveg az Árkosi kódexben maradt fenn, egy különálló szövegegységet képezve, feltűnően szép másolatban. Máté Györgyi közölte 1990-ben egy Klaniczay Tibor tiszteletére szerkesztett kötetben.³² Ebben a szombatos írásban a *Disputatio* teológusának nagyjából első 18 érve (a 37 isten-érvből) az, amely valamilyen szinten visszaköszön. A *Mózes prófétához...* kezdetű irathoz hasonlóan azonban erről a szövegről sem állítható, hogy csak az említett franckeni műre adott válasz lenne, hiszen olyan gondolatok ellen is védekezik az író, amelyek nem találhatók meg a *Disputatióban*, hanem Francken más írásaiból ismertek, vagy konkrét forrásuk ismeretlen. A szerző nem is hivatkozik egy bizonyos műre, hanem a legtöbbször használt formulája a többes számra utaló „azt is mondják szofistáid”, ami vonatkozhat beszédben terjedő tanokra is.

Azt lehetne állítani, hogy a szöveg előszava a *Disputatio* előszavára adott válasz,³³ ennek kijelentésével viszont óvatosnak kell lenni, hiszen Francken itt tárgyalt fő érve a keresztény teológusok ellen – hogy a vallás nem támasztható alá minden kétséget kizáró, bizonyos, egzakt érveléssel –, megtalálható a *Spectrum*ban is.³⁴ Szerinte a vallást alátámasztó érvek csupán valószínű jellegűek, és mivel a valószínű érvek cáfolhatóak, illetve az emberi megismerőképesség változó, ezért létezik a sok vallás.³⁵ Magának a vallásnak létezési okát a büntetéstől való félelemben látja, ami elnyomja az észet, és lehetővé teszi, hogy torz hiedelmek uralkodjanak.³⁶ Bár erős kritikával él a vallásokkal kapcsolatban, ez mégsem teljes elvetésüket jelenti, hiszen a társadalmak számára mégiscsak hasznos eszközökként

³² MÁTÉ Györgyi, *A szentírás apológiája a szombatosok régi könyvében = Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint, Szeged, JATE, 1990, 194–207. Máté azt feltételezi, hogy az 1590-es évek közepén keletkezett a szöveg. *Uo.*, 192.

³³ Ez Máté Györgyi feltételezése. Lásd *SzIP*, 191.

³⁴ *Disputatio*, első old. *Spectrum* = SIMON 2008, i. m. 192–194.

³⁵ SZCZUCKI 1980, i. m. 114, 118; SIMON József, *Politikai vallás és a teológia pszichológiai redukciója. Esettanulmány az erdélyi vallásfilozófia történetéből = Világosság*, 46(2005), 4, 124.

³⁶ *Praecipuarum*, bevezető rész; *Disputatio*, 8-as érv és Kapaneus Stadius nyilatkozata az ateista katalógusban. Lásd még SIMON 2005, i. m. 123.

szolgálnak, amennyiben kordában tartják az embereket, irányíthatóvá téve őket.³⁷ A szombatos író ezt a haszon-elvű, a vallásnak eszköz voltát állító franckeni gondolatot így adja át: „csak a’ bahó népért szerzették a’ religiót”.³⁸ Szerinte a rossz értelmezések az okai a téves vallások kialakulásának, de ez Isten szavának lényegén nem változtat. Egy igaz tény sokféleképpen lehet értelmezni befolyásoló tényezőktől, érdekektől függően. Erdélyi társadalmi gyakorlatból vett példája szerint, ha egy ügyet az országgyűlés elé viszel, a szászok és a magyarok különféleképpen fogják azt értelmezni, különböző befolyásoló tényezőknek engedve. A magyarok és szászok értelmezésétől azonban független a te ügyed igazsága, amely önmagában áll. Az igazságért, az igaz vallásért fáradozni kell, keresni, méghozzá jó helyen, vagyis a zsidóknál.³⁹

Ellentámadásként a szombatos szerző burkolt ateizmussal vádolja Franckent. Egy olyan, a végsőig redukált istenképet tulajdonít neki, amely nem eredhetett a *Disputatio*ból, amely a legkisebb dogmatikai minimumon alapuló istenfogalmat is elutasítja, hanem inkább a *Spectrum* istenfogalmához állt közel, és a hivatkozás szerint valószínűleg szóban terjedt Francken követői révén. Utóbbi mű megtart még egyféle ún. anzelmiánus istenfogalmat (isten a legfőbb jó, aminél semmi nagyobb nem gondolható el, Canterburyi Szent Anzelm istenerve) és tiltakozik az ateizmus vádjá ellen.⁴⁰

³⁷ *Disputatio*, 8. érv.

³⁸ *SzIP*, 200. A szombatos szerző felháborodással számol be arról, hogy a „szofisták” mesterrükkel szabados életet hirdetnek, illetve gyakorolnak. „Ám bolondoskodjanak azok, tü igyatok, táncoljatok, kacagjatok teljes tehetségetekkel, valamit akartok mindent míveljete. Mindegy a’ jó s az gonosz, azé e’ világ, az ki élheti... semmit, egy pontot se féljete, így volt, így leszen örökké, eleget írtak, írnak, nincs vége az sok írásnak, csak a’ bahó népért szerzették a’ religiót, de a’ kinek esze vagyon, éljen úgy, a’ mint szereti, az az ő része etc.” I. m. 204. A szerző szerint a tévelygő társaság mestere „csélcspó lator”, „minden tökéletlenek felett való tökéletlen”, „az ki gyermekségtől fogva tökéletlen volt, semmit ez világi jó hírrel, névvel, tisztességgel, emberséggel nem gondolt”, „ördög lelke vagyon abban”, követői „vitorla, nádszál, habahurgya csélcspó természetűek”, „gyermek emberek”, akik „csak valami bor felett való nyevegéssel és cimbalom módra pengő hazugság után nyakatok szakattába sietve indultatok.” I. m. 206. Lásd még a 205. old. A szakirodalom szerint ezek a jelzők Francken sűrű vallásváltásaira utalhatnak, mint valamiféle opportunizmus jeleire.

A *Disputatio* filozófusa nem jelenti ki expliciten, hogy ő a gyönyörök, élvezetek üzését támogatná, viszont véd minden ilyen jellegű, a teológus által támadott álláspontot (12–18. érv), és olyan kijelentéseket tesz, amelyek szerint a gyönyörök követése nem áll ellentétben a természet törvényével, sem az észszerűséggel. A természet törvénye azt diktálja, hogy „Tedd, ami neked hasznos és gyönyört okoz!” (filozófus 13. és 16. érve), „a felettébb bölcs természet ugyanis nem ok nélkül oltotta belénk a gyönyörökre irányuló vágyat”, csupán egyes emberi törvények tiltják. Impliciten olyan gyakorlatokat véd így Francken, mint például az ókori görögöknél a homoszexualitás vagy a nem kívánatos gyerekek selejtezése, falloszkultusz és bordélyok létesítése (16–17. érv). Ez az álláspont nyilvánvalóan felháborodást válthatott ki Francken körül.

³⁹ *SzIP*, 201.

⁴⁰ Lásd a filozófus 22. válaszát. SIMON 2005, i. m. 121–122, 124. Simon szerint Francken megkülönbözteti az ateizmus terminus politikai és metafizikai használatát. A görög terminus latinizált

A szombatos vád így hangzik: „azminemű Istent te az te tanítványid és szofistáid által hirdetsz csak azért, hogy teljességgel azt ne mondanák felőled, hogy istentagadó vagy, az felől azt mondogod, hogy nem érez, ide alá az földre nem szól, gondot sem visel, nem bánt senkit, hanem csak vesztegségben vagy, meg sem haragszik.”⁴¹ Bár a szövegből egyértelmű, hogy a szombatos szerző érzékelte a különbséget az ateizmus és Francken istenfogalma között, mégis mondvacsinálnak, csupán látszatkifogásnak gondolta a filozófus ateizmus elleni védekezését. Egy olyan isten létezése, amelyet Francken világképe megengedne, szerinte végképp nem bizonyítható semmilyen érveléssel.⁴² Semmilyen más istenképpel, illetve kinyilatkoztatás-fogalommal kapcsolatban nem toleráns az Ószövetségben kijelentetten kívül. Ez azt jelenti, hogy például a *Disputatio* teológusával ellentétben a természeti vallás, pontosabban a természetből megismerhető Isten képe ellen van. Úgy gondolja, hogy szóbeli kinyilatkoztatáson kívül semmilyen más bizonyíték nem elégséges az igaz Isten létezésének bizonyítására.⁴³

A szombatosok számára talán a legfájdalmasabb franckeni kritika Mózes és a törvény kinyilatkoztatását érintette. Nem véletlen, hogy ezzel a kérdéssel foglalkozik a leghosszabban mindkét szombatos irat. Az első ezt már címében felvállalja, és bár a második címe azt előlegezi meg, hogy szerzője az egész Szentírást védi, konkrétan ő is csak Mózes személyére és írásaira redukálja a védelmet. Francken előzőekben említett *Argumenta* című írása teljes egészében a Mózes által megírt teremtéstörténet és Mózes tekintélyének, szándékainak, képességeinek megkérdőjelezése volt. Nagyon kihívó módon fogalmazta meg érveit, amelyekben Mózeset olyan személynek állította be, aki „nemigen látszik elkerülhetni a tudatlanság bélyegét”,⁴⁴ aki „hogy mit mond, maga sem érti”⁴⁵, „nemcsak csillagászati, de még meteorológiai ismeretekkel sem rendelkezett”, „Istent megteszi tudatlan Istennek, és olyannak, akiből minden előrelátás hiányzik”, „vagy mert maga sem tudta, hogy a természetben levegő is létezik, vagy legalábbis azért,

alakja a 16–17. században jött divatba Európában. – Az ateizmus és szkepticizmus terminusok korabeli jelentéséről vita alakult ki Simon József és Mario Biagioni között. Erről lásd SIMON József, *Metaphysical Certitude and Plurality of Religions: Christian Francken and the Problem of Philosophical Libertinism in Early Modern Eastern Europe* = *Bruniana & Campanelliana* 19(2013), 1, 165–178; BIAGIONI, Mario, *Christian Francken Sceptical: A Reply to József Simon* = *Bruniana & Campanelliana* 19(2013), 1, 179–182. Lásd még SIMON, József, *Philosophical Atheism and Incommensurability of Religions in Christian Francken's Thought* = *Magyar Filozófiai Szemle*, 61(2017), 57–67; Uő, *Se a hit, se a nevelés. Christian Francken a morálteológiai istenérvek ellen* = *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 30 (január 2011), 400–411.

⁴¹ *SzIP*, 195.

⁴² A szerző szerint ha a Szentírás nem igaz, akkor nincs isten, mert nem létezik más olyan, aki a világ teremtőjének vallotta volna magát. „Így tü atheusok vagytok, mielt engemet igaznak nem hisztek.” *SzIP*, 195.

⁴³ „Ha az ember mind éltig gondolkodott volna is, az eget nézte volna is, abból ugyan nem tudhatta volna meg, ki legyen az Isten, hanem ő maga szavából”. *SzIP*, 195.

⁴⁴ PIRNÁT 1983, i. m. 114.

⁴⁵ *Uo.*, 115.

mert nem akarta, hogy az ő zsidai erről tudomást szerezzenek, nemcsak hogy valótlannal, de teljességgel valószínűtlenül mégis azt állítja, hogy a madarak a vízből keletkeztek⁴⁶, „az ember az Istenhez teste szerint hasonló, tehát Mózes véleménye szerint test az Isten is”.⁴⁷ Ezek a provokáló kijelentések nem csupán a szombatosok által leghitelesebbnek és legfontosabbnak tartott szentírási könyvet támadták, hanem gúnyt űztek az általuk legnagyobb tekintélynek örvendő személyből, akit tudatlanként és szándékaiban kétesként mutattak be.

Francken első nyolc argumentumában, egy csillagászattal dúsitott érvhalmazban fejti ki részletesen azon kifogásait a teremtéstörténet ellen, amelyeket a *SzIP* szombatos szerzője így foglal össze röviden: „Mint az apánál elébb nem lehet a’ fiú, így nap nem lehetett addig, mígnem az Napnak lenni kellett. De az Nap negyed napon teremtett, azért az három nap előtte nem lehetett, mert az Nap és Hold szerzik és hasítják az napot, éjet”.⁴⁸ Az *Argumenta* azzal érvel, hogy a nappalok oka a Nap, a fény a Nap minősége és tulajdonsága, az okozat tehát nem előzhette meg az okot, ugyanúgy ahogyan a fiú sem előzheti meg az apját.⁴⁹ A sötétség a fény hiánya, vagyis a fény létét nem megelőzi, hanem követi.⁵⁰ Többször is a rész-egész logikájával érvel, és azt állítja, hogy az egészet nem lehet létrehozni annak részei nélkül.⁵¹

A szombatos válasz erre nem különösebben értő és részletező. Egyszerűen annyira szorítkozik, hogy nyilvánvalóan különbséget kell tenni a „dies” és a „Sol” között. A teremtés elején, az első napon meghatározott időben, hogy mennyi ideig tartson egy nap. A nappalnak volt ugyan valamiféle világossága, de nem annyira erős, mint később a Naptól. Olyan elválasztása volt tehát a nappalnak az éjszakától az első három napon, mint amilyent a barázda jelent két földterület között: nem annyira egyértelmű, mint ha nagy követ ásnak bele, amely pontosan jelezné a határvonalat.⁵²

Nem csupán az *Argumenta*, hanem a *Disputatio* első vitapontja is a kinyilatkoztatást tárgyalja, állítván, hogy nincsen bizonyíték rá. Ennek megfelelően a szombatos válasz is részletes. Az isteni kinyilatkoztatás mellett számos érvet igyekszik felsorakoztatni a szombatos szerző, ezek között a legjelentősebbnek az emlékezetre való hivatkozást gondolja. A nemzetségek és birodalmak léte az emlékezetre épül, amely levelek, tanúbizonyosságok és történeti históriák által őrződött meg. Arisztotelész létezését sem lehetséges más módon bizonyítani, csakis ha hitelt adunk az emléket megőrkítő írásoknak. Az írott emlékezeten kívül azonban létezik szóbeli emlékezet is, ami mára csupán a zsidóknál maradt fenn

⁴⁶ *Uo.*, 116.

⁴⁷ *Uo.*, 117.

⁴⁸ *Uo.*, 203–204.

⁴⁹ *Uo.*, 114, 115.

⁵⁰ *Uo.*, 114.

⁵¹ *Uo.*, 115.

⁵² *SzIP*, 204.

tisztán.⁵³ A kinyilatkoztatás és Mózes írásainak hitelessége mellett a szerző lélektani érveket is próbál bevetni. A „szofista” váddal szemben, miszerint Mózes önkényesen, saját indíttatásból írt és cselekedett, azt próbálja bizonyítani, hogy a többi prófétához hasonlóan nem tett semmit saját tisztességének keresésére. Szerinte emberileg az lenne természetes, ha Mózes magának tulajdonította volna a törvényt, a saját nevében adta volna ki saját tisztessége keresésére, de ezt soha nem tette és így nem övé a dicsőség.⁵⁴ Ha a törvény csupán Mózes kitalációja lett volna, nem lett volna képes egy egész népet annak követésére rávenni. Főként halála után már végképp nem lett volna indokolt, hogy engedelmesséjének egy ilyen törvénynek.⁵⁵ Szintén nem lett volna értelme negyven évig gyötörnie magát a pusztában mindenféle haszon nélkül, ha tőle eredt volna minden. Közismert érv szerint a prófétáknak esztelenség lett volna kínoztatni, üldöztetni magukat olyasmiről, amiről ők maguk tudták, hogy nem igaz.⁵⁶ A Szentírás azért sem lehet csupán Mózesé, mert a szövetségkötés Ábrahámmal kezdődött, Mózes csupán már egy létező hagyományt vitt tovább. Ha Mózes írása bármely ponton is önkényesen született volna, későbbi korok prófétái rámutattak volna, hogy létezik benne nem hiteles rész.⁵⁷ A szerző konkrétan csak Mózes próféciáit védi az ellen a frankkeni vád ellen, hogy ezek nem teljesedtek be. A *Disputatio* filozófusa szerint, ha a tények mégis azt bizonyítanák, hogy a próféták nem tévedtek, az a véletlennek vagy mágikus hatalmak ügyködésének tudható be.⁵⁸ A szombatos szerző viszont úgy gondolja, hogy ezek „pontról pontra” beteljesedtek, és ez empirikusan ellenőrizhető. A zsidók sanyarú sorsa, amelyet cselekedeteik következményeként Mózes előre jelzett, jelenleg is egyértelműen észlelhető, megfigyelhető.⁵⁹

A kijelentés lényege a szombatos szerző számára a törvény, ezért különösen fájdalmas számára, hogy Francken egyenlőséget tesz a bibliai törvény és más vallási törvények közé.⁶⁰ A *Disputatio* úgy nyilatkozik a különböző népek etikai-erkölcsi törvényeiről, mint egyenlő értékű, a társadalmi rendhez egyaránt hasznos eszközökről.⁶¹ Bár nem isteni eredetűek, de megfelelően értelmezve

⁵³ Az emlékezet működésére példa a szerző szerint, hogy Jákob és az angyal közti viaskodás emlékezetére a zsidók még évezredekkel később sem eszik az állatok „farcokát”. A törvénykiadás ünnepe (Shavuot) szintén bizonyítja, hogy a zsidók nem csupán az írás alapján ünneplik a kijelentést, hanem atyáik látásából, hallásából, tapasztalásából. *Uo.*, 198.

⁵⁴ *Uo.*, 197.

⁵⁵ *Uo.*, 198.

⁵⁶ *Uo.*, 196–197.

⁵⁷ *Uo.*, 199.

⁵⁸ Simon József észrevétele szerint miközben a filozófus ellenfele hitének racionalitását támadja, aközben ő maga is használ irracionális eszközöket érvelésében (pl. mágia). *Disputatio* kézirat magyar fordítása, Simon jegyzete a 11. érvhez, 28. old.

⁵⁹ *SzIP*, 196.

⁶⁰ *Uo.*, 199.

⁶¹ Ehhez hasonlóan egyenértékűként kezeli a vallásokat, rituális szokásokat és az ún. eretneket az egyházi tekintéllyel, hiszen a szemében jogtalanul helyezi az egyik a másik fölé magát, egyikük hite sem bizonyítható. *Disputatio*, 19–21 érv.

mindenik tisztességre nevel.⁶² Francken Mózeset más törvényhozókkal állítja párhuzamba, akik azt hazudták, hogy az istenektől kapták törvényeiket pl. Zoroastres a Jó Szellemtől, Lycurgus Apollótól, Mohamed Gábrieltől stb.⁶³

A szombatos szerző ezzel szemben úgy gondolja, hogy bár a mózesi törvényen kívül is léteztek isteni törvények, például az Adám és Noé törvényei, de ezek a zsidóságon kívül egyedül a káldeusoknál maradtak fenn.⁶⁴ Ezeken kívül minden más vallási törvény emberi koholmány. Ennek bizonyítására pszichológiai érvet hoz: az emberi íráások figyelmen kívül hagyása nincs következménnyel az ember lelkére, ezzel szemben a Szentírás „behat” az ember szívébe, lelkébe. Ha jól követi, „annak is érzi ízít magában”, ha nem követi, „annak is horrorát igen érzi”.⁶⁵ „Nem lehet az, hogy azt az megholt Mózes cselekedné belől az ember szívében, afféle mozgást, érzékenységet oltana... Mind áldott, mind átkozott voltát lelkiismeretiben viseli, kedve és akaratja ellen is... magából ki nem rázhatja.”⁶⁶ A halál órája, vagyis a haldoklás, jól jelzi ennek működését, mivel akkor az „atheus” is érzi az „örök halálnak fulákját” és retteg.⁶⁷

Több olyan „szofista” kritikát is megemlít még a szombatos szöveg a Szentírás hitelességével kapcsolatban, amelyet nem ismerünk Franckentől. Egyik ilyen arra vonatkozott, hogy a Szentírásban hívők azt sem tudják megmondani, mikor nevezték el Szentírásnak és Bibliának az említett könyveket.⁶⁸ A szombatos szerző igyekszik történeti választ adni, de kissé félreinformált (szerinte a *Septuaginta* születésekor), és azzal a logikai érveléssel zárja gondolatmenetét, hogy az elnevezés kései volta nem érv az elnevezés tárgyának hitelessége ellen, ahogyan a spanyolok által felfedezett Új Világ is már régen létezik, attól függetlenül, hogy csak újabban kapta nevét. Arra azonban fényt derít a válasz, hogy a szerző a héber Szentírást tekinti Bibliának, nem pedig a keresztényt.⁶⁹

Hasonlóan ismeretlen az eredete annak a „szofista” érvnek, hogy a Bibliában említett történeti eseményekről nem írnak más nemzetek. A szombatos szerző

⁶² *Uo.*, 6. érv.

⁶³ *Uo.*, 1. érv.

⁶⁴ *SzIP*, 200.

⁶⁵ A kihagyott részben a szerző az öngyilkosságra, mint a törvény meg nem tartásának egyik következményére utal. Ez a szakirodalom szerint arra való célzás, hogy Francken többször is öngyilkossággal fenyegetőzött, amikor rekatolizálási szándékának őszinteségében felettesei kételkedtek. *Uo.*, 190.

⁶⁶ *Uo.*, 199.

⁶⁷ Arra biztatja ellenfelét: „Magatokban is keressétek csak, mikor főképpen betegek vattok, keressétek mind az két szemetekkel csak, nyilván megtaláljátok a poklot, csak ne hazudjatok és hazugsággal johotokat ne könnyítsétek.” *Uo.*, 200, 205.

⁶⁸ *Uo.*, 202–203.

⁶⁹ „De az ki csak a’ puczokba nőtt fel, és az ki csak az orráig lát elő, nem tud az hadakozásokat és csudákat beszélni, látott-hallott dolgokat.” I. m. 202. A szakirodalom szerint ez személyeskedő visszavágásnak tűnik arra a vádra, hogy a hívők műveltsége nem eléggé kielégítő, célozván Franckennek egy a korban sem túl nagyra becsült, hadviselésről szóló írására: *Dolium Diogenis strepitu suo collaborans dynastis Christianis bellum in Turcas parantibus*, Prága, 1595. Vö. *SzIP*, 192.

szerint teljesen természetes, hogy a kinyilatkoztatás csupán egy nemzetnek adott, amely hajlandó volt ezt áthagyományozni. Minden nemzet elsősorban a saját dicsőségét igyekezett megőrkíteni, nem idegenekét, ha egyáltalán ismerte az írást (kivétel a káldeusok).⁷⁰ Viszont ez a hiány nem lehet bizonyíték a Szenítrás hitele ellen. Attól, hogy Mohamed nem ír Attila tetteiről, vagy az oláhok nem említik krónikáikban Mátyás királyt, ezek a személyek és tetteik még léteztek.⁷¹

Egy másik, a szombatosok esetében élesbe vágó támadása Franckennek a zsidó néppel, mint kiválasztottal és kivételezettel kapcsolatos (*Disputatio*, 3–5. érv). A filozófus érvelése „az észszerűség alapján”, hogy Isten nem állhat közelebb egyik néphez sem, mint a másikkhoz. Ha mindenkit ő teremtett, akkor mindenkit ő táplál, mindenki egyaránt az ő tulajdona és ő gondját viseli. Mindenkit tanítania kell, ha azt akarja, hogy mindenki megtérésre jusson. Az is látható, hogy minden nép a maga isteni csodáira hivatkozik és kivételezettségére, magát isten népének gondolja és törvényét isten törvényének.⁷²

A szombatos szöveg határozottan és egyértelműen elfogultan pártját fogja a zsidóknak, mint kivételezett népnek. Nem csupán a szombatos szövegekben megszokott gondolatmenetet hozza fel, amely szerint nekik adatott a kinyilatkoztatás és annak helyes értelmezése (kivétel a Messiás személyének azonosítása), hanem olyan sztereotíp jellemzőkkel írja le a zsidókat, mint nemzetet, amelyek szerinte kivételezett, áldott voltakra utalnak.⁷³

Bizonyítékainak megerősítést adandó, Francken a *Disputatio*-ját egy tíz tételből álló, ókori ateista filozófusokat felsorakoztató katalógussal zárta. A szombatos szerző ebben a filozófia és a hit szembeállításának igyekezetét, mesterkedését látja.⁷⁴ Ezt a mesterkedést utasítja vissza a következő idézet azzal, hogy a filozófia nem feltétlenül istentagadó. Az igaz emlékezetnek atyáinknál való kihalása

⁷⁰ *SzIP*, 200.

⁷¹ *Uo.*, 203.

⁷² *Disputatio*, 4–5. érv.

⁷³ „Az zsidókat bolondoknak mondjátok. Csald meg, ha bolond. Ha bolond miért kérsz kölcsön tőle? Miért minden nemzetenél pénzesb, mikor semmi öröksége nincsen? Vagy onnat tetszik meg bolondsága, mert ha esze volna, ő is tudna szerzeni örökséget? Nem akar ám az nemes embernek agyagot nyomni, azért nem kér örökséget tőle. Bolondul fel sem akar támadni, mert látja, hogy nem egy nemzet, sem kettő gyűlöli, hanem minden nemzet ég alatt az religióért, és nem akarja, hogy az tü hazugságtok igazzá legyen, mert úgy bolondokká lennének. Látják, mint vesztegetik a' bolond pogánok egymást az sok zűrzavar miatt. Osztán sok experienciából megtanolták immár az békességés tőrésnek hasznát...” *SzIP*, 205–206.

⁷⁴ Franckennek erre az ateista filozófusokat felsorakoztató gyakorlatára válaszol így a szombatos szöveg: „Tü, szofisták, csak előkapjátok az atheus pogány autorok írásit, kik megmondám mi okból [emlékezet nem lévén már, sejtésből] írtak úgy magok gondolatjából... Nem most támadt az atheismus csak, nagyobb Corifeusi voltak ez előtt tünálatoknál és ravaszbbak vagy álnokbbak is voltak, azaz még nálatoknál is többet tudtak hazudni és cigánkodni.” *Uo.*, 200–201.

Arra, hogy mi volt a szerepe az ateistakatalógusnak a *Disputatio* szövegében Simon József kereste a választ *A kleitomakhoszi ateista-katalógus recepciója a kora újkori Erdélyben* című tanulmányában. Simon 2006, i. m. 80–82. Lásd még KESERŐ 1982, i. m. 76–77.

miatt a szóban forgó filozófusok már nem szerezhettek tudomást az Istenről. A szombatos szerző dehonesztáló szavaival leértékeli az ellenfél képzettségét és jellemét is, szembeállítva velük az antik „szofistákat”, akik magasabb szinten üzték az emberi okoskodást:

„De az igaz értelmű bölcsek afféle nyáj disznónak röhögését meg tudták választani az filemile szótól. Olvassátok az atheusok ellen való Corifeusok írásit is: Lactantiust, Philippus Morneust, Joannes Bodinust, Philót az philosophiájában. Lássátok mit felel Josephus Appion grammaticusnak, mely Appion szinte úgy értett Mózes felől, mint tü. Olvassatok régi históriákat, kiket én sem gyóznék mind előszámlálni. Vallyons a philosophusok is mind atheusok voltak-e? Plato, Socrates s több.”⁷⁵

Bár a szombatos szövegeknek általában véve a filozófiáról nincs pozitív képe, az semmiképpen nem állítható, hogy kifejezetten filozófiaellenesek lettek volna. Az elemzett apológia vége felé ez a kijelentés található: „Kettő azért a philosophia: igaz és csalárd. Egyik az én követőimé, a másik tietek.”⁷⁶ A fent említett „nyáj disznónak röhögése” és a „filemile szó” tehát a kétféle, igaz és hamis filozófiát/bölcsességet jelöli.

Egyik terjedelmes szombatos értekezés az emberi és isteni bölcsesség közti elméleti különbségtétel megfogalmazásával kezdődik, és a fejtegetésbe bevonja a filozófiát is:

„Az bölcsesség között választást nem tesznek [a tévelygők], hogy kétféle legyen, mert ez világnak bölcsessége világi, az lelki embernek bölcsessége menyeyei... Erre néz Lactantius, mikor így ír: Igazán neveztettenek az világi bölcsek philosophusoknak, mert mind éltig keresik az bölcsességet, de soha meg nem találják, mert nem ott keresik, ahol megtalálnák, mert úgymond az ég alatt való népek közül csak egy nemzetnek adta az Isten azt.”⁷⁷

Ez utóbbi szöveg megadja a szombatos kulcsot az igazi filozófia, illetve bölcsesség felé, ez pedig a zsidó írásértelmezői hagyomány.

Amint látható tehát, Francken kritikái, amelyekkel a szombatos szerző szóba állt, négy fő területet érintettek: Isten létezése, a Szentírás és a Törvény hitelessége, Mózes tekintélye és a kiválasztott nép különlegessége. Ezen tételek nagy része, vagyis az utóbbi három sajátosan hangsúlyos tanítása a szombatosoknak,

⁷⁵ *SzIP*, 201. Hasonló leszólás olvasható a 206. oldalon is: „Az mely ratiót tü Mózes ellen erősnék tartotok, azt egy gyermek is laptá játszásnak tartja, mert tü az régi szofistáknak csak a' kölykei vattok, az apáitok voltak a' bakok...” Ezzel szemben Francken úgy gondolja, hogy neki már rendelkezésre állnak olyan filozófiailag kielégítő eszközök, amelyekkel az antik filozófusok még nem rendelkeztek, és amelyekkel lehetséges az istenhit metafizikai szintű cáfolása. SIMON 2006, i. m. 88.

⁷⁶ *SzIP*, 204.

⁷⁷ Újlaki-Nagy Réka, *Korai szombatos írások*, Szeged, SzTE, 2010, 32. Vö. *Divinarum institutio*, 2. könyv, 5. fejt. Lactantius itt arról beszél, hogy a pogányok és a filozófusok egyaránt rossz helyen keresik Istent, de nem szerepel nála az a gondolat, hogy csak egy nemzet tulajdona lenne a helyes istenismeret. Vö. *SzIP*, 202.

amelyek védelmében nem számíthattak más felekezetekre. Az egyes Szentírást és istenhitet támadó érvekkel való szembeszállás mellett azonban a szombatos védekezés alapját az jelentette, hogy a ráció követését programként kitűző divatos eszmékre kimondták, hogy ezek emberi okoskodást követnek. Bár valószínűleg komoly fenyegetésként élték meg a franckeni filozófia jelenlétét és tapasztalhatták befolyását, ez a fenyegetettség nem vonta magával náluk a racionalitás leértékelését, sem a filozófia teljes elvetését. A válasz keresésében saját maguknak kellett utat törniük szellemi elődeik segítségével nélkül. Nem egy olyan megoldást választottak, amely a rációt teljesen a Szentírást szövegének rendeli alá, hanem a ráció fogalmának differenciálásával kerülték ki a ráció-ellenesség vádját.

A szombatosok és Francken közti egymásrahatás nem lehetett mély és hosszú távú. Annyiban volt kölcsönös, hogy mindkét félben serkentette a vitatémával való foglalkozást. A törvény-orientált szellemi mozgásoknak köszönhetően Francken alaposan belemerült a Szentírást, főként a mózesi könyvek és a törvény hitelességének boncolgatásába. Az ebből származó támadás pedig az 1590-es évek szombatoságát védekező álláspontba kényszerítette, és arra serkentette, hogy szembe nézzen a ráció követésének kihívásaival.

Újlaki-Nagy, Réka

Manuscrits sabbataires polémiquant avec Christian Francken

Dans mon étude, je présente deux manuscrits sabbataires polémiquant avec Christian Francken. L'objectif principal de mon argumentation est d'identifier le texte auquel les auteurs sabbataires ont réagi. Je m'efforce dans l'étude de comprendre la raison qui expliquent l'intensité passionnelle qui caractérise la réponse des sabbataires aux doctrines de Francken. Mes recherches aboutissent à l'hypothèse suivante : les attaques de Francken visaient les enseignements fondamentaux et spécifiques (judaisants) de sabbataires. Le défi provenant du scepticisme philosophique très à la mode ont amené les sabbataires à se rendre compte du fait que l'appel à suivre sa raison a non seulement des avantages, mais aussi bien des dangers. La solution (fondée sur la distinction entre raison et philosophie) qui se dessine dans les textes sabbataires analysé ici est très proche de celle admise par les grandes églises. Pourtant, le milieu des antitrinitariens de Transylvanie devait encore s'y habituer.

Keywords: Sabbatarianism, Judaizing, philosophical scepticism, early modern atheism, rationalism.